

ҒАФУР ҒУЛОМ

НЕТАЙ

I

Савр ойларининг узлуксиз ёмғирлари кўкатларни қулогидан тортиб чиқарган. Ҳаво мусаффо. Қуёш йигилар сўнгидан кулган қиз каби шабнамли киприклиари билан кўк ўртасидан мўралайди.

Наврўзий беданаларнинг пайдар-пай сайрашлари кўклам келинига: «Хушвақт, хушвақт...»— деб чучут отади.

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Қиши бўйи тўкмада қўр тўккан йигитлар кураш олғудай бир майдон қидирадилар.

Фақат Андреевский (Пойковоқ) кўчаси учун йилнинг ҳар тўрт мавсумида ҳам кўклам. Унинг ўзига айрим қуёшлари бор. Унинг беданалари узлуксиз сайроқи, йигитлари ҳар қачон бир-бировлари билан куч синашади...

У ўзига. У ҳар қандай баҳрадан, ҳар қандай ташвишдан хабарсиз яшайди. Унинг ўзига маҳсус баҳраси, ўзига маҳсус ташвиши бор.

Унда на сипоҳлик, на вазминлик; тескарисича, бўйдок қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақчақ, маст ҳайқириқ ёппасига ҳукмрон. Кўча бўйлаб ширави, фақат аччиқ ҳид эгалик қиласди.

Пўлтахон, Санталатхон, Зебихон, Холдорхон, Саодатхон, Маърифатхон, Лутфихон сингари бир гуруҳ умумий маъшуқалар бу кўчанинг қалблари. Шулардангина бу кўчанинг доим баҳори.

Шуларнигина деб шаҳарнинг қосиби, чапани ўспириллари узоқ-узоқ ерлардан келадилар. Топганларини тўкиб соладилар. Ёр учун ичадилар, маҳбуб учун тўн ва этикларигача гаровга қўядилар. Нима бўлса ҳамки, Зебихоннинг бир дамлик суҳбати, бир пайт ашуласи, ой каби жамоли, қадди баркамолидан баҳраманд бўлсинлар. Улар рақиб билан талашиб муштлашишга, дилдор амри билан киши ўлдиришга ва керак бўлганди, ўлишга ҳам тайёрлар.

Етса мол, етмаса жон!

Шунинг учун ҳам Пойковоҳни босиб, Салорга қуювчи ариқ баъзида кечанинг уятидан, баъзида фаҳш ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, буғриқиб оқади.

Шулар учунгина шоирлар ўртаниб шеър ёзадилар. Қошларнинг қоралиги, соchlарнинг муаттарлиги, белларнинг толмалиги, юзларнинг нақшин олмалиги тўғрисида ақл юргизадилар:

Қошларин меҳробида сўфи кўнгил қилди ватан,
Тишларинг васфида қимматланмади дурри Адан,
Минг Зулайхо ҳуснида лаъли лабингга берди тан,
Сочларинг бўйида бозори касод мушки Хўтан,
Кўп қаро холинг кўриб, Ҳиндода гавғо, Зебихон.

Жон оларга жоду кўзлар сурмадан кийди қаро,
Тифи мужгоининг билан ҳар дам кўнгилда минг яро,
Лутф ила бу ошиқи мажнунингга бир дам қаро,

Чун Масихо мурда тан топсин ҳаёт олам аро,
Бу қулингта бир нигоҳнинг айла савго, Зебикон,—

лайдилар. Давраларнинг бўғиқ ҳавосини жирканмай шимирадилар. Фақат Зебихон-Зебихонлар, Пўлтахон-Пўлтахонлар — бадбаҳтлар. Кўнгиллари йиглар экан, ўзлари кулади. Қалблари ҳақоратлардан қонар экан, кўзлари ишва билан сузилади.

Уларни ўзлари билмаган зарурият, кўзлари кўрмаган мажбурият бу олтин гирдобларга улоқтирган. Аллақайси ҳарис кўзли сайёр бу олтин қафасларга уларни қамаган.

Улар бунда фаслли ҳурмат, севилмаган ҳаржойи улфатларнинг қучогида истаксиз бўғиладилар.

Улар кўпинча йиглайдилар.

Фақат бу йиги аҳмоқлар йигиси. Чунки уларнинг хўжайинлари бор. Улар ўз хўжайинларига умрбод қарадор.

Текин овқат... Текин кийим-бош... Текин жой...

Энди бўлса Зебихонларнинг ўйнаб-кулганлари учун суюнишлари, хўжайинларига миннатдорчилик билдиришлари керак. Улар энди озгина ишлашга, меҳмонлар, ҳаржойи бир кечалик ошиқлар билан ўйнашга, кулишга, ишва ва нозланишга оғирсинмасинлар...

Андреевский кўчасининг ўзига қучогидан ўрлаган овозларга яна янги бир жуфт оҳанг қўшилди. Булар Салор тарафидан келаётган икки маст йигит — оғизларидан кўпик сочган, икки хумор теванинг бақириги — авждаги ашуналари эди:

...Искобил борманглар, йўллар хатодир-эй... ёру

Урик, олмасини пулга сотадир-эй-й... й...

Урик, олмасининг тубига борсам-эй... ёру...

Илондай тўлганиб бир қиз ётадир-эй-й...

Бу оҳанг, бу кўча бўйлаб донг чиқарган қадрдон товушлар ўзга ҳайқириқларни босиб кетди.

Мисраларнинг ярмисини чайнаб, димоғ билан жўр-овозига оҳанг қўшган дароз, чўқчи йигит ёнидаги ҳар ягринида киши ўтируви мумкин бўлган чорпаҳил, кўкраги очиқ йигитнинг қийиқ беқасам тўнининг ингидан тортди:

— Полвон... Полвон дейман, жиндак тўхтанг.

— Нима дейсан, номард, машқини бузма.

— Кимникига кирамиз. Холдорхонникигами, Сан-тадатгами?

— Воеї, айланиб кетай... ҳар икковларидан ҳам. Қайсисига бошласанг, шунга-да, номард, бу кўчанинг пасту баландини сен биласан.

— Юринг бўлмаса Холдорхонникига, хўжайини Қоракўза ҳам жиндак оласим бор.

— Оласим бор?! Ҳа-ҳа-ҳа... ҳезимкаш, дейман, бизнинг берасимиз бўлган жойларда сенинг оласинг бўладими? Қилмаганинг... шу қолган экан-да, номард, лўтилинг эшагини сугориб пулини оламан дегин, ҳа-ҳа-ҳа...

Тумаси йўқ жойларига қўлим солсам-а, ёр-ёр,
Қўш анори-я диркиллайди — суяги йўғ-а, ёр-ёр.

— Вой дооод, суяги йўқ жойларидан...

Икковлари бир-бировларини суяшиб, зарҳалли ви-веска осилган катта бинога, қирқлаб саналган пилла-пояларни босиб, чиқиб кетдилар.

— Самад,— деди Полвон,— буларинг билан ўзинг тиллашмасанг, менини непонимай, ҳа-ҳа-ҳа...

— Хўп, Полвон.

Самад билан Полвон номерланган тахтачадаги калитларни қўриқлаб ўтирган бир семиз хотин билан уч-рашдилар.

— Издирас, мамашка, издирас, как поживай?

— Нечего,— деди хотин.

— Хўжайнин здесь, Қоракўз? — деб сўради Самад.

— Здесь, в kontore.

— Юринг, Полвон, ўзи kontорда экан, кирамиз.

— Қўйсанг-чи, номард, мен йўғимда кирасан, пули бўлмаса, менинг олдимда нам тортиб қолади, қўй, но-мард.

— Ахир, оласим бор, Полвон.

— Билдим, ўша оласингга...

— Пул бермаса, биронтасини жузза қиласиз, Пол-вон...

— Иигит бўлсанг түёғининг остида сана, номард... жуззахўрликка ўрганма.

— Бу ер ўзимизни, қўя беринг, Полвон.

Буларнинг долон бўйлаб қўзгатган шов-шувларига хўжайнининг ўзи ҳам kontорадан чиқиб қолди. У қирқ ўзларга борган, думалоққина бир киши. Соқоли қириқ, ўсиқ мўйловлари оғзини қоплаган, чаплаш қошли, йўл-

йўл қора шимини тасма билан елкасига осган. У қуло-чини очиб, панжаларини ёзган, пастки лабини тишлаб, бошини қимирлатар, чап тарафдаги уйлардан бирисини кўз имоси билан кўрсатиб, Самад билан Полвонни осо-йишталикка чақирав әди.

— Жоним Самад, ҳушингни тўпла, бу на ҳой-қўй, чигир-багир еридирки, дали ўлмисан...

— Ога,— деди Самад бармоқларини бир-бирига суйкаштириб,— манат чўз, манат!

Хўжайнин елкасини қисди.

— Юр долимча, бунда даъво ярамас.

Учовлари долоннинг пойнагига қараб юрдилар. Үнгга бурилиб, номернинг остки қисми — подвалга тушиб кетдилар.

Подвал одамлар билан зич. Оддий ошхоналар сингари қатор-қатор стол-стуллар қўйилган, бир тарафда буфет, пиво, арақ, конъяк каби ичимлик ва закускаларнинг ҳар навидан муҳайё.

Иигит-яланглар товсилтирмай ичмоқдалар. Умуман, бунда эр-хотин аралаш, бир қурлари ашула қилмоқда, бир қурлари бир-бировлари билан мушт дўлайишиб, аллақайси даъвонинг татавини ёзмоқчи, бир нечалари ўзларига бошқа стoldаги хотинларни чақирмоқда. Ана бириси тиззасига бир хотинни, ёнига бирини ўтқазиб, хотиннинг қўйини елкасига ташлаган, бир қўли билан стакан уриштироқда.

Бурчакда бир кўр гармончи шу бўғиқ ҳавога сингдириб, аллақайси тизгинсиз қайгунинг оҳангига тугма босиб, қулоч кермоқда.

Учовлари бир столни әгалладилар. Хўжайнин хотинга ишорат қилди. Бир нафасда бир тарелка шўр данак, олти шиша пиво, учта стакан келди. Хўжайниннинг ўзи қуя бошлади.

— Жоним Самад, билмаюрсанки, бозор касоддир, ўрада даъво айлауб, қўноқлари инжитмоқ ўлмаз.

— Қўноғинг ким ўзи, оға?

— Бир мусоғир қўйжа сарватдор. Топкент пулларини зўра чоғириб қимор ўйнаюрлар. Саташмоқ ўлмаз. Xани сўйла, на истаюрсан?

— Ога, мана бу бизнинг Полвон акамиз бўладилар, ўзлари қўйонлик, атайлаб мени деб келган меҳмон.

— Сани деб эмас, номард, курашга дегин, Аҳмад полвонга тараф дегин.

— Аҳмад полвонга тараф. Ўзлари, қўйонлик за-водчи Ғанибойвачча бор-ку, ана ўша кишининг йигити.

Ана шу. Менга обрў керак. Оға, обрўни биласанми, обрў...

— Сўйла, жоним, сўйла.

— Ана шу обрўга манат йўқ. Пулдан чўзасан. Ундан кейин (Самад хўжайинга қараб кўзини қисиб қўйди) хизматинг бўлса гарданга. Лекин ҳой (бosh бармоғини кўтариб) мана бундайини топиб қўйганиман. Минг сўлкавой берасан, оға. Қолпейка кам бўлса, юришингни қиласверасан, оға, гап шу.

— Номард, тоғдами қўйруқ... адаш,— деди Полвон.

— Хани сўйла, жоним, кимдир, қайдан, қиздир, қодиндир?

— Уни келганда биласан, нариси бир ҳафта. Манат чўз, оға, манат.

— Сан ўласан, Самад, банда ўлани санингдир; ханча истаюрсан, пожалуйста,— хўжайн шим чўнтагини кавлаб гижимланиб кетган иккита йигирма беш сўлкавойликни чиқарип Самадга чўзди.

— Биттаси ҳам бўлади бу номардга, нобуд қиласди, адаш...

— Оға, агар саники-маники бўлмаса, обрў керак, бугун менинг оғайнимни хурсанд қиласан. Сартский саройга буюрасан, обрў керак, дейсан.

— Оға, Самад, сен ўласан, пожалуйста, пожалуйста.

Хўжайн илжайиб, Самадни эркалади ва елкасига қоқди. Бир стакан пивони бошига кўтариб, тура бошлиди.

— Самад жоним, пивони ич-да, Полвонни сароя, ман ўрада ўланлари кузатмалиям.

У Полвон билан Самадни қолдириб, ўзи юқорига чиқиб кетди.

Самад Полвонга ўз йигитлигидан, Пойқовоқдагиларнинг бариси ҳам ундан дам еганликларидан мақтана-мақтана сўйлар, гап орасида пиво стаканларини уриштириб ичар эдилар...

Кун кечикиб қолган. Самадлар кириб ўтиргандан бўён, уч қур янги меҳмонлар келиб кетган. Буларнинг столларида йигирма-ўттиз ҷоқли бўш шишалар тизилган эди.

Полвон чап қўлининг билагига такя қилиб, пинакка кетган эди.

Самад энг сўнгги стакан пивони бир ўзи кўтарди, ўрнидан турди, Полвоннинг ягринига уриб:

— Полвон,— деди,— туриңг, кеч бўлиб қолди. Пол-

вон, туриңг, хонимчаларнинг саройига кирамиз. Бу гуиги кунимиз партов, туриңг, Полвон.

Полвон бошини кўтариб, қизарган кўзларини Самадга тикди.

— Саройгами, Холдорхонгами, тур, кетдик, номард.

Икк孢и бир-бировларини суяшиб, подвалнинг иккичи эшигидан юқорига кўтарилиб, кўчага чиқдилар. Кўчани чўрт кесиб, рўбарўдаги қўрага қараб юра бошлидилар. Буларни эшик тубидаги супачага пўстак солиб ўтирган сарой қоровули, яна тўғриси, «меҳмонлар»ни саройга таклиф қилиб ўтирувчи киши қарши олди.

— Келинг, Самад олипта!

— Ойимларинг тўқис-тугал саройдами?

— Ҳаммалари сог-саломат, дийдорингизга мунализир...

— Ҳой номард, Самад, бунинг нима дейди, дийдори нима ўзи, кимга пичинг отмоқчи бу номардинг? Бошини қўлтиқлатиб қўяйми?

— Қўйинг, Полвон, қўйинг, бу ўзимизнинг камбаглардан, бизга ҳадди сиғади.

Булар саройнинг ичкарисига кириб бордилар. Булар кириб борган Пойқовоқдаги ишратхоналар учга бўлинади; биринчиси номер аталиб, европача безалган айрим хоначалардан иборат. Бунга ўзга шаҳарнинг дайди мусофиirlари ва кўпинча бир кечалик айшни истаган шаҳар бойлари, зодагонлари келиб тушадилар. Бу ерда улар учун исталган айш, ичкилик, қимор бариси тайёр.

Иккичи қисми, Самадлар пиво ичган жой бўлиб, бунда дунё ташвишидан бир нафасга «ором» қидиргандар келадилар. Улар учун ҳам ҳоли қудрат ичкилик ва бошқалар бўлади. Дилларига ўрнаб қолса... жой ҳам топилади.

Учинчи қисми, Шарқ усулида катта саройдан иборат бўлиб, бир қатор ҳужраларга эга. Бир тарафда самоварчилик, ҳамма ҳужра бўйлаб битта-иккитадан хотинлар. Ўз ҳужраларини янги келинларнинг уйи сингари безаганлар. Бунда дутор, танбур, ясоғлик дастурхон, керак бўлиб қолганда, мавжуд ичимликларнинг ҳар нави. Ҳар икки-уч ҳужрага биттадан оқсоч (оқсочлар илгари ёшликлари ҳужрада, ~~утнаш~~ хотинлар бўлиб, қариб, ўтмас бўлганларида, янда қолганлар), саройбон ва бош

Буларга шаҳарнинг чит ё

дан, атторлиқдан ўспириңчалар меҳмон бўлгани каби, кўп меҳмонлар у ҳафтадан бу ҳафтагача бигиз, сўзан қилиб топган-таянганини ҳамёнга солиб чиқадиган ко-сибваччалар, чапанилар бўлади. Самадларни ҳовли юзасида Шафоат оқсоч учратди.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон, Самаджон, сани қайси шамол учирди, нах жиянларинг тогамиз, амакимизни топинг, соғиниб ичагимиз узилди, деб миянхата қилиб юбордилар-ку.

— Амаки... тога... ха-ха-ха... вой номард-ей,— деди Полвон.

Самад юзига улугворлик, кўкрагига савлат чиқариб:

— Амма,— деди,— Пўтаники бўшми?

— Йўге, айланай гиргиттон, яқиндагина меҳмон кирди, ҳали-бери бўшамайди.

— Холдорники-чи?

— Унинг тоби йўқ. Нах иситмаси десанг, жиззайи кабоб. Калта-калта йўталади. Куни кеча саройбони қургур қўярда-қўймай мени ўшаникida ётқизди. Хўжайндан бўйруқ шу, деди. Кирганимга минг-минг пушаймон едим. Ҳали тер босар, ҳали тер босар, кўрпа-ёстиқ шалаббо, алаҳлайди, ёш умримни хазон қилгандар,— дейди, орсизлар,— дейди, ман кучсизман,— дейди, қани билакларимда бир йўлбарсдай куч бўлса-ю, хўжайнини, аммасини, тогасини, ҳаммасини тани, этларини бурда-бурда қилсам,— дейди. Туфлайди. Эрта билан қарасам тупуги қон аралаш. Ўлиб қолмаса яхши әди, ахир, айланай, Самад, тайиб-майибга қаратсалар бўлмайдими? Хўжайнинг айт, гиргиттон!

— Санинг этингни бурда қиласар эмишми, ўша номард, ким ўзи ўша?

— Ўлса битта ошхўр жомадароз кам-да, амма, қани айтинг, кимниги бўш?

— Саодат билан Лутфиники, кира қолинглар, гиргиттон.

Иккаласи бурчакдаги ўртача ясамол бир ҳужрага кириб кетдилар. Орадан ўн минут ўтар-ўтмас Шафоат ёмма самоварчига бир талай шишалар кўтартириб, орқаларидан ўзи кирди...

* * *

Орадан бир ойга яқин ўтган. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх, унда на сиполик, на вазминлик...

Сават-сават бодринглар ўсмали дилбарлардай ис-тақларни чақириб туради. Барра пиёзлар. Кашибнич, райхонлар кеч кўкламнинг садагалари бўлиб, бир кўстарим гўштнинг интизори, кобили шўрвачилардан ҳиммат сўраб термиладилар.

Бугун бир неча кундирки, Тошкент алоҳида бир тайёргарлик билан бир кимсани кутади. Ҳар куни, деярли Комил даҳвоши, Сойиб юзбоши, ҳатто Мочаловнинг ўзи ҳам маҳкама, Чорсуни айланиб, мусулмонларга огоҳлик бериб юрадилар.

Қаймоқ бозордан тортиб атторликача, ундан ширни бозордан тортиб, узун раста, яҳуд раста, вофурушлик, Жанггоҳу Хадрагача шига ясамол. Аҳли раста, аҳли савдо ўз дўйконини ба қадри ҳол безаган, дўйконнинг ўртасида намоз жума савлати билан ҳолвачининг ўзи ўтиради.

Қоровулларда ҳам ўзга вақтда кўрилмаган жонлилик, ғртадан-кечгача икки-уч қайтадан сув сепган, эр-кашупурги қўлдан тушмайди. Раста оқсоқоллари, бозор даллоллари, савдо саркорларининг боши икки — оғли тўрт.

Ҳар йўталга беш лаббай қуён қулоқ.

Маҳаллаларда ҳам шу бесаранжомлик. Элликбоши билан маҳалла имоми худди оёғи куйган товуқ. Уй-ма-уй кириб «садда» фуқарони безовта қилиб юрадилар.

Ҳали ҳовли йўлагингни, ҳали кўча даҳанангни, ҳали кир ўрангни шупуриб тоза қил, деб пойма-пой бўйруқ.

Мачитларнинг жиловхонаси, минораларнинг чўққиси, укпарли тақия кийган болалар каби қуроқ байроқли.

Бу кун бирор ердан «озодлик» ёки чўзма-чалпак келмаган бўлса ҳамки, Шашқол домла «мақтовбачча»-ларнинг чурвақаларига «озодлик» берган, эрта каллаи саҳарлаб наврӯзликка борадиган «ҳай» кийимларини кийиб келишларини буюрган, кўзга кўринадиган «саводли болалар»нинг ўн-ўн бештаси хонақоҳни бошига илиб «нашраҳ» тайёрламоқда.

Таборак, зулало вал-ибтидой,
Таоло жаддуҳу анзилмаконий...

Янги шаҳарда ҳам шу машмаша, шу бесаранжомлик. Ҳаммаёқса оқ, кўк, қизилдан қурама байроқлар тикилган. Кўча-кўйлар ёғ тушса ялагудай. Бундаги дў-

кондорлар ҳам ўз дўйон-магазинларини рус таомилида безаганлар. Кўча беткайида бўладиган ҳар кунги очиқ олашовур бозорлар йўқ. Ҳаммол, косиб, бозордан бирор тамаддиқ қилишга тушган қишлоқилар ҳам ҳайдала-дилар. Ўрта кўчалардан ҳам от, аравалар юргизил-майди.

Вокзал атроф, Салорнинг кўпригидан тортиб Қайна-магача ипак пойандоз тўшалган, вокзалнинг ич-тashi, биринчи ва иккинчи класслар, орқа ёқдаги платформа-ларгача, ҳатто шифтларгача қизилоёқ, такатуркман-нинг ипак гиламлари билан безалган. Эшик байроқ-лар, қилич-қалқонлар, икки бошли бургут ҳайкаллари, бут, ой ва юлдузлар билан муҳташам.

Вокзалнинг ўзида ҳеч қандай бегона поезд тўхта-тилмайди. Бошқа шаҳардан келган истасин пассажир, истасин юқ поездлари Отчопар, Чилдухтарон тарафга ўтиб бўшанадилар.

Шаҳарда сипоҳлик, оғир бир вазминлик сезилади.

Фақат бир кўча—машҳур бир кўча бу тайёргарлини-дан хабари йўқ. Унда на сипоҳлик, на вазминлик: тес-карисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ узлуксиз ҳукмон.

Валихўжа эшон бир жуфт қора йўрга қўшилган из-вонда кўчанинг ҳар икки бетида тизилиб кетган дўкон-дорларга таъзим билан келар эди. Устида Бухоро бекасамидан тўн, бошида афлоннинг сурмаранг шоҳи салласи, ичидаги кўк мовут камзуланинг ёқасига оқ қатирга қўйилган бўлиб, ёқанинг бирлашган ўринла-рида тугма ўрнига олтин ҳошияли ёқут салб тақил-гандир. Бу Николай ҳукумати тарафидан Валихўжа эшоннинг бир қатор хизматлари шарафига тақдим қи-линган почётний гражданлик аломати эди.

У гурур ва сипоҳлик билан извошни нақ «Қосим» номерининг олдида тўхтатди ва честь бериб турган бир унтер-офицер формасидаги погонлига хитобан рус ти-лида сўзлаша бошлади.

— Жаноби олий эрта соат учда вокзалга тушсалар керак. Бу тўғрида губернатор ҳазратларининг айrim фармонлари бўлдими?

— Бали, давлатли жаноблари, у баланд мартаба-лик ҳазратлари куни-кеча сартия қозиларига ва эски, янги шаҳар приставларига бу тўғрида эълон қилишини адъютант орқали, хусусан, менинг ўзимга амр қилган өдилар.

— Маълум қилган бўлсангиз керак?

— Бали, давлатли жаноблари.

Валихўжа эшон кучерининг орқасига туртди. Арава қўзғалди ва Эржар кўчаси бўйлаб «Тўхтажонбой»нинг номерига йўл солди. Валихўжа эшон извошдан тушиб, кучерига кутиб турмоқни буюрди ва қирқлаб санал-гани пиллапоялардан юқори чиқди. У телефон орқали Сайдираҳим князнинг уйини чақира бошлади.

— Мен Валихўжа, Сайдираҳим уйдамилар?

— Сиз билан Сайдираҳимнинг ўзи сўзлашаётиди. Салом алайкум, хизмат?

— А, ўзингизми? Жуда яхши. Сайдираҳим, эрта жа-nobи олийнинг Тошкент вокзалига тушишларидан ха-бардор бўлсангиз керак. Бу тўғрида губернатор жаноб-ларининг ҳам қозилар ва приставларга айrim фармон-лари бўлган экан.

— Дуруст, тақсир, фармонлари бўлган эди, ҳатто айrim суратда менинг ўзимга ҳам телефон орқали маъ-лум қилган өдилар.

— Ҳайронман, тақсир. Ҳар ҳолда, у жанобга қар-ши сиз билан мендан айrim бир тайёргарлик бўлмоғи ловим эди.

— Нима қилдингиз?

— Балли, худди мен сизни шунинг учун ча-қирган өдим. Нима қиласми, аввали шуки, вокзалда гилам, капа сингари баъзи бир анжомлар етишмай тур-ган эмиш, деб эшитдим. Бадалмат дума, Боқижонбой-ларга айтиб, уйларидаги бутун гиламларини вокзалга чиқаришлагани сўров керак. Капа ўзингизда топилар, деб ўйлайман.

— Топилади. Тагин бошқа боёнлардан суриштириб қўрамиз, тақсир. Мен ҳозир Иноятхўжига одам юбор-ган өдим. Ҳали замон келиб қолар. Бошқаларига ҳам юбораман.

— Иноятхўжигами, яхши қилибсиз. Унга айтинг, вокзал атрофларидан бирор дурустроқ ерга беш-ўнта қозон қурдирсинг. Солдатларга, шаҳардан чиқадиган муллаваччаларга, домлаларга ўша ерда бир тўй қилиб берув керак. Ишқилиб, бу ишнинг мутасаддилигини унга топширинг.

— Эшитаман, сиз ўзингиз бирор эви билан Юсуф Давидовга одам юбора олмайсизми?

— Нимага энди?

— Ҳалиги асбоб-ускуналар тўғрисида-да.

— Хўп, ҳа, иннайкейин, Сайдираҳим, сизнинг яна бир қиладиган ишингиз бор.

- Эшитаман, тақсир.
- Зарифхўжа қозига хабар беринг, шаҳардан чиқадиган бутун муллалар, имомлар, муллаваччалар ва бошқаларни тартибга солиш унга юкланди, эҳтиёт бўлсин, одамлар янги кийим-бош кийган, озода бўлсин. Майда-чуйда, қаланг-қасанг, эски тўн фуқароларни четлатиб, сафга киргизмасин, чунки бу масжиднинг ҳалими эмас.
- Албатта, тақсир.
- Маҳмуд карнайчига буюрув керак, энг яхши сурнайчи, карнайчиларни йигиб, улар ҳам вокзалга эрта биланданоқ чиқиб, тайёрланиб турсин.
- Ўзи ҳам шундоқ ишларни, айниқса саркорликни яхши кўради, тақсир.
- Қани энди, ўзимиздан келайлик. Сайдраҳим, амир жанобларига кўзга кўрингудек бирорта пешкаш қилув керак эди-ку, нима қиласми?
- Бийлигингиз билади, тақсир. У киши тўғри қаерга тушадилар?
- Бизнинг қўрага-да.
- Йўқ, тақсир, сиздан мен сўраб оламан. Бу галча жанобни мен меҳмон қиласман, қайтишларида сиз.
- Бўлмайди.
- Илтимос қиласман, тақсир.
- Хайр бўлмаса, Сайдраҳим, сиз ҳам, мен ҳам эмас, балки номерга олиб тушамиз-да, ҳар икковимиз меҳмон қиласми.
- Бунингиз маъқул, тақсир.
- Қани, Сайдраҳим, сизнинг пешкашингиз нима бўладиган бўлди?
- Сизники-чи?
- Мен эҳтиётдан цирк балетчиларининг бир кунликларини заказ бердим. Иннайкейин... Хайр, қолганини ўшанда биласиз.
- Менини нима бўлсайкин... бирор эви топилиб қолар дейман-а, тақсир.
- Сайдраҳим, бугун кеч бўшмисиз?
- Бўшман, тақсир, тайёргарчиллик бор, холос.
- Бўлмаса «Лондон» номерига, 32-хонага чиқасиз.
- Юпатова бордир-а, тақсир.
- Сиз ҳам ўзингизнигини ола чиқасиз. Муравъянц Россиядан Бухорога қоракўл учун ўта кета туриб, йўлда қўниб қолибди, девятка билан йигирма бир.
- Валихўжа ака, шу Муравъянцингизга жуда ҳам

тобим йўқ-да, шуни бир амаллаб синдиришнинг ҳисоби йўқми?

- Қирқ процент берасиз.
- Йигирма беш.
- Хўп, сиз чиқинг, менинг қўлим ва ўзингизнинг қўлинигиз бўлиб, ютуқ ўттиз процент менини, сумма сиздан.
- Маъқул.
- Хайр, кутаман.
- Хайр.

* * *

Зомин тогларининг кўм-кўк ёнбағирлари, кўз илгамас ерларигачайин этак ёйган майсалари чорвадорларнинг умр бўйи давр сурган бўстонидир.

Куни шабада, туни пок изгиринли водийлар, қўйлар, йилқилар дунёси. Қўчкорларнинг бўйдоқ маъраши чўққилар эгаси қарчигай нолиши билан ҳар кеча бу тик қияларда ўпишади. Юқори кўтарилиган сари думёни кўриш чамбари кенгаяди. Юқоридагиларнинг уғилари доим кенг.

Остда Қизилкўм, Мирзачўлнинг гарбий этаклари қуёш газаби тагида қолган. Жиззах шаҳри, қалъалар, қарялар, қасаба, қишлоқлар. Қуш учиб етмас ерларда гумбази Абдулла, Музффархон сардобалари.

Шулардан кўтарилиган ҳар ун, ҳар оҳ, ҳар таранумга маъюс қолган Зомин тоғи Ҳиндикуш тоглари тизмасининг ичкуёви. Симоб томчили тоғ ирмоқлари Чотқол оралаб узоқ элларга йўл солади. Сувнинг маъин багри тошлиарни бир-бирига уриштиради. Аслда маъинлар учун тош кўнгиллар доим уришиб келганлар. Булоқлар сирли-сирли силжишлар билан ерга қуилиб, Сирга қўшилади. Узоқ қирғиз даласининг кулча юзли қизи Орол қўйнига боришга ошиқади. Шу уч минг чақиримли мусоғир йўлда Сир — шўх. Сир — саёқ. У пишқириб оқади, ҳовлиқиб чопади, фақат Орол учун. Йўл-йўлакай Мирзанинг чўлига, қуёш ва уюрма, қизиқ қўмлардан яратилган мис рангли қизга, ўз танларига Сирнинг айрим қатраларидағи сирларгача сингдириб олишга тайёр турган ялангоч бир маъшуқага қайрилиб боқмайди.

Шу сувлар дарёлардай оқиб кета олмас эди, дейди чўпон Абдураҳмон, түқсан элларга «қур-эй» чалиб, тута бокқан Сурхон чўлларига:

Бу өлнинг ошиб келдим довонидан,
Жиртилди сағри этигим товонидан.
Туққан элда такадай журайдим,
Қувғин қолдим хонимнинг жомонидан...—

дейди.

Бу мисралар Абдураҳмонларнинг Сурхон, Қашқадарёдаги камбағалгина дәжқончиликларидан амир Олимнинг зулми, ҳадсиз солиқларига тоб келтира олмай, оиласарини отасиз қолдириб, узоқ ерларга иш қидириб келган, чорвадор бойларнинг қароли, бир йилга тўрт эчки учун боғланиб қолган қулларнинг чўзиб-чўзib мунг билан айтадиган ўланлари. Улар ёмон хоннинг зулмидан қувғин қолганликларини ҳасрат-ла қуйладилар. Кўклам оқшомларининг гарбдаги, момтамли хотиннинг дурра боғлаган чаккасидаи қора булатли кўкка қарайдилар. Карвонидан ажралган бўталарнинг ўшли кўзлари сингари, зумрад талотумли ирмоқ ҳовуччаларига термилиб, болаларининг оталарини соғиниб, интизорли кўз ўшларини эслайдилар.

Бечоралар, хонларнинг яхшилари борми? Ҳеч арслон бир ғизолнинг мушфиқи бўлганми, ҳеч бир лочин қаноти тагида кабутар тухуми илиганми, ҳеч илон масканига, илон янчилмай туриб, саъва ин қўйганими — билмайдилар...

Остда Қизилқум. Мирзачўлнинг гарбий этаклари, ўт боши қайтиб қолган, кеч кўкламнинг бир оқшоми, ҳаво булатли.

Зомин тоғларининг этаклари, Жиззах шаҳрининг жимжит станциясидан қўзгалган куръер поезди Ховосга қараб, ундан ўта Тошкентга қараб, ундан ўта Москва ва Петербургга қараб чопади. Чўлнинг жонлидан ори, бўронли қўйнига тигдай ҳайқириқ, пага-пага турунлар қуҷоқлатиб елади. Қоронги кечанинг қўрқувли қўйнида бир жуфт ханжар каби кўзлари қаблал-милод достонларининг аждодларини эслатади.

Худди шу кеча каби иккинчи бир ўтмиш кечади, турмуш ҳодисаларига оҳанг қўшиб, давр зулмига бўйин эгиб, Мирзачўлни яёв босиб, Жиззахга киришга мажбур қолган бир шоир кечанинг даҳшати тўғрисида шундай деган эди:

— Зим-зиё кечаси чўлда мен ёлғиз,
Қўногим тарихий сардоба эди.

Узоқдан мунглаган қўйқайма ўксиз —
Бу гумбаз бузилган хароба эди.

Кенг саҳро тиккайган юлғундан ўзга
Йўловчи юпатар бир эш кўринмас.
Изғириқ, қуриган чўп-хасни кўзга
Уради, гўёки борлиқ телба-маст.

Кўк мотам тўнини устга ташлаган,
Гулдурос чақмоқлар қўрқитар кишини.
Қоп-қора булатлар ишни бошлаган —
Сел қўйиб бир даҳшат иржайтар тишини.

Илк баҳор, уловсиз, қалинроқ кийимсиз,
Дастмоя бир эски хуржунки, қуп-қўруқ.
Ғужанак бўлганча тикилиб шу исзис
Саҳрова яшашга қил бўйи умид йўқ.

Ганграган бош билан умрин санаб,
Ҳар нафас бир ўлим, бир ажал кутаман.
Қўкарған иякни тиззага тираб,
Чаңчайғи қўз билан дунёни ютаман.

Шу дамда узоқдан бир ҳой-ҳу эшидим —
Борлигим бир зийрак қулоққа айланди.
Гўёки эриган қўроғин ютмишдим,
Кўксимда бир иссиқ тебраниш бошланди.

Дам ўтмай «жонивор, қуррай, ҳой» деб,
Саҳрони жонлатган қадрдон бир оҳанг.
Гумбазни ўзига бир қора билиб,
Ендашган бир чўпон эмишким, аранг.

Булатли ҳавода хулкарни кўролмай,
Бутун кеч йўл кечиб, йўлни йитибдир.
Кенг чўлда бир манзил, бир қўноқ тополмай.
Уриниб, сурканиб шу ерга етибдир.

Агар ўша амир Олимнинг саёҳатини устига олиб, яланг чўллар бўйича чопгучи, эрта соат учга Тошкент вокзалига етиш учун пишқириб елгучи бу поезд қато-рига қараса:

Шу дамда яқиндан бир наъра эшидим,
Борлигим қарорсиз япроққа айланди.

Гўёки бир аждар комига киришишдим,
Танимда бир қўркув, яничиш бошланди...—

деб бу кечадан шикоят қилган бўлар эди.

Балли, поезд қатори бир аждар эди. Бу аждар ўз елкасида бир чаёни элтар эди. Бу қатор амир Олимхон тушган қатор эди.

Агар сиз-бизга ҳам бир имконият бўлса эди-ку, шу чаённинг маскани — аждарнинг комига кириб, унинг ич тарафини томоша қиласак эди. Фақат бу бизга мумкин бўлмади. Биз кўрганлар орқали, келган нақллар бўйича ёзайлик.

Поезд паровоздан мустасно олти вагондан иборат. Биринчиси, амирнинг ўзи ва икки-уч фоҳиша, уч-тўртта бесоқоллари билан дарбонларига махсус, иккинчиси, мулозимлар билан аскари хосга махсус, уччинчиси, вазирлар, саркардалар, йўл руҳонийлари ва ўзга улуғларига махсус, тўртинчиси, ресторон, бешинчиси, ошхона, олтинчиси, энг зарур юклар учун.

Амирнинг тушган вагони бошдан-оёқ яшил рангга бўялган, сирт тарафидаги ҳар икки биқинига «Ло илоҳо...» сўзлари олтин билан ёзилган, ич тарафига киришингиз билан сизни бир музойиқ олами чулғаб олади. Оёқ осталари аллақандай юмшоқ палослар, энг аъло ипак гиламлар ёзилган. Дарича дарпардалари бир қат шоҳи ва устидан бир қат баҳмал билан тикилган. Эшик ва дераза тутқичлари олтин жилоли кумушдан. Бу ерга бир сари қадам кирган киши эсанкираб қолади. Деворга гиламлар, олтин чопган баҳмаллар тўшалган. Тўгаракда катта, қалин ойналар, кенг, ялтироқ партўшак ва ёстиқли каравот. Энг аъло юмшоқ мебеллар. Ўртада қизил ёғочдан ясалиб, фил тишидан ўймакорлик қилинган тўгарак хитой устали, унинг устиди олтин қўндокли, мармар дастали, чинни қалпоқли электрик қўл лампаси. Ўртада шоколад қутилари, шампань шишлиари, рюмкалар, қозиқларда қилич, камар, салла, тўн ва бошқалар осилган. Парли диванда бир маъшуқанинг белидан қўл ўтказиб амир Олимхон ўтиради... Амир муллавачча ёқали оқ шоҳи кўйлак, жимжима қирғоқли оқ дўппи кийган. Хотин нозланади... Амир ўрнидан туриб стол устидаги тугмани босди. Купе эшиги бир салмоқдаги осойишта оҳанг билан чертилди.

— Биёед (келингиз).

Эшикдан бир ўспирин мулозим келиб, икки букилиб таъзим қилди.

— Ба мо қаймоқ биёред, қаймоқ меҳӯрем (бизга қаймоқ келтиринг, қаймоқ еймиз).

Мулозим яна етти мартаба қўлини ўпиб, чаккасига, сўнг кўксига қўйиб, минг турли ҳамду санолар билан орқасига юриб, купедан чиқиб кетди.

Нима қилиш керак?! Поезд йўлда, Ховосга етганичка йўқ. Ховосга телеграмма берув учун йўлда тўхтайдиган ярим станция ҳам йўқ. Бухородан чиқишида сафар жабдуғини ҳозирлашда дунёнинг бутун мавжуд шириналларни, каклик гўштидан тортиб, манти қозонгача, пивою конъякдан тортиб, ногсача, нимаики ейиладиган, ичиладиган, кайф берадиган нарсалар бўлса олинган-ку, фақат қаймоқ унутилиб қолдирилган. Поезд ошхонасида энг камида йигирма турли лазиз овқатлар амирга мунтазир бўлиб турса ҳам «у жанобнинг орзулари қаймоққа тушиб қолибди.

Мулозим икки ўт орасида қолди. Е қаймоқ топув керак, ё ўлим! Амирнинг истаги ерда қолуви мумкин эмас. Мулозим ва саркардалар турган вагонда бир галаён қўзгалди. Энг охири паровоз ҳайдовчи машинистга боришига қарор бердилар, токи келадиган бир разъездда тўхтасин.

Чала-чулпа русча сўзлашадиган икки киши вагонлар ичидан ўтиб, энг олдинги вагонга бордилар. Унинг паровозга ёндашган тарафидаги әшикдан бошларини чиқарип машинистни чақира бошладилар. Паровозга ўтув мумкин эмас. Машинист ёрдамчси тўсатдан келган бу ҳайқириқдан чўчиб, паровоздан бошини чиқарди. У, бирорта эпашанг мулозим, ёки мулла танбурда мустаҳаб қила туриб, изга йицилганмикан, деб ўйлаган эди. Улардан сўрай бошлади.

— Нима керак?

— Келаси разъездда бир нафас тўхтасангиз экан.

— Нима учун?

— Ховосга телефон қоқамиз.

— Нима тўгрисида?

— Амир жанобларига бир товоқ қаймоқ ҳозирлаб турсинлар, деб.

Машинист ёрдамчиси ғазабланди ва ўз ҳиддатини:

— Идите к черту с вашим эмиром,— деган сўз билан ифода қилди.

Паровоз югурап эди. Ана, у машинист ёрдамчисининг юраги каби ҳайқириб, бир сигнал гудоги берди. Демак, разъезд яқин. Паровоз юриши секинлашди. Машинист паровозни тўхтатмасликка аҳд қилган эди...

фақат вақтингча бир чорасизлик унинг ғайратини сурайтириди.

У сезинди: даврнинг шундай разъездлари келажакки, унда тўхтаб-тўхтамаслик амирлар, хонлар, ҳоқонлар амри билан эмас, балки шу оддий машинист бийлиги билан бўлажак!

У сезинди: ҳозир бир товоқ қаймоқ учун тўхташ мажбурий бўлган шу разъездда, келажакнинг поезди ҳам тўхтаяжак. У ҳам телефон қоқажак. Бухорога телефон қоқажак. Бу гал қаймоқ учун эмас, балки меҳнатлар, аламларнинг ўчи — лоуболи, ҳадиксиз айшу ишратларнинг музди бўлган бир товоқ қонни талаб қилиб амрига телефон қоқажак!

У сезинди: келажакнинг ёруғ кунларидан бирида шу разъездлардан телефон қоқажаклар. Бу гал бир кирли тож остига яширган фоҳиш бир оғизнинг мулоҳимлиги учун эмас, балки Шимол пролетариатнинг босиригидан Шарқ меҳнаткашларига сигнал қоқажаклар!

Машинист мувакқатан — бу галча тўхташга мажбур эди. Разъездда тўхтади...

Мулозимлар билан бирга вагондан икки нафар узун тўнли кишилар тушиб, бекат қоровулхонасига югурдилар.

Поезд Ховосга эрта билан соат саккиз яримда етиб келди. Ҳар бир станцияда бўлгани каби Ховосда ҳам қуроқ байроқ тикилган. Станция начальниклари, городовойлар, охранка бўлимининг кишилари, атроф қишилоқ волостлари, имомлари — ҳаммалари ясаниб, бу кўрикка чиққан әдилар.

Станция начальниги қўлига патнис олиб, унга бир лаганда нон-туз, бир товоқда локкидай қуюқ қаймоқни қўйиб, қорнига «Ло илоҳа...» ёзилган вагон эшиги ёнига таъзим билан келди. Фақат амир уйқуда бўлиб, станцияга келганларидан хабарсиз эди. Мулозим, маҳрамлар чиқиб буларни қабул қилдилар. Қаймоқни олдилар. Поезд кўп тўхтамай силжиб қолди.

Амир ўрнидан туриб, чой ичар вақтида қаймоқ ҳозирланган эди. Фақат амирнинг иштаҳаси бўғилиб тургандан, қаймоққа қайрилиб ҳам қарамади.

— Мо қаймоқ намехўрем (биз қаймоқ емаймиз), — деган қисқагина бир жумла билан мулозимларнинг бутун меҳнатларини бекорга чиқарди. Поезд шошиб чопар эди. У бугунги соат учда Тошкент вокзалида бўлуви керак. Амир унда бир кеча қўймоқчи, Туркистон

вилоятининг генерал-губернаторини ва Тошкентдаги боёнларни зиёрат қилмоқчи.

Тошкентдагилар ҳам тўзимсизлик билан уни кутардилар...

II

Анжаннинг катта мадрасаси.

Кечки куз пайтларининг қисқа кунлари. Қўёш ботар олдида ўзининг кучсиз термилишлари билан вақт шомга яқинлашганини билдиради. Шафақ қизиллиги билан мотамзада кўкда парча-парча булутлар ҳаракатсиз тўхтаб туради.

Сояси ўзидан икки мартабалар узун бўлган баланд миноранинг тепасида юзи ўтмишнинг аллақандай достонлари билан буришган, бели яшашнинг малоли билан букилган, кўзи шам каби заволга юз тутган чол сўфи қуёш ботувини кутади ва аzon айтишга оғзини ростлади.

Мадраса саҳнида гирдак қилиб мисқоли оқ саллалар ўраган, чит яктаклар кийган бир тўда муллаваччалар турлиси турли ишлар билан машгуллар. Баъзилари ўртадаги супачада намоз кутиш, баъзилари ўз ҳужралари атрофида ош тайёрлаш, баъзилари рўмолчалирини елкаларига солиб, сада тагидаги ҳовузчадан таҳорат олиш учун машгуллар.

Булар «келажак» замоннинг «аҳли илмлари». Булардан келажакда фақиҳлар, муфтилар, аъламлар, мударрислар чиқувини кутадилар.

Туркистоннинг турли шаҳарларидан илм излаб, ўн ийллар шу мадраса тупроғини ялаган кўп кишилар, бир муносиб маҳаллага имом бўлганлар охирда.

Шу чеҳрасидан заҳ тепиб, боши сукунатдан юқори кўтарилишга мажол топмаган турли ёшдаги муллаваччаларнинг ҳаммаси ҳам «ҳар икки олам»да оқ юз, обрўли бўлишни ўйлайдилар. Ҳаммалари ҳам «авом» халқ учун бирор забардаст «раҳнамо» бўлишликни ўйлайдилар.

Эндиғи бахт, давлат ўйнаган кунлар, уларнинг хаёли.

Фақат куз ели мағрур. У жинни. У ҳозирги ҳузурини ўйлайди. Тол, терак, чинорларнинг сарғайиб тўкилган япроқлари унинг бахти. Таңгалар, олтинлар, деб ўйлайди хазонларни. Уларни ўйнаб қувлади. Мадрасанинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагига шупуриб тўплайди,

яшиromoқчи бўлади. Ҳеч кимга ишонмайди. Яна-яна учиради, шупурари бутун тўпалонлатиб саҳи юзидағи жазонларни. Мадраса пештоқида бир тўда кабутарлар «ғув-ғувлаб» айланади. Улар доим кишиларнинг боши устида яшайдилар, уларга ҳозирлаб қўйилган хирмонлардан бир кап текин дон бўлса бас.

Сўралсин ўзларидан.

Агар кабутарларнинг тиллари бўлса: «Бизлар одамларга хулолга сайраб берамиз, биз уларни ўз сайроқлаrimиздан баҳраманд қиласиз», — деяр эдилар.

Сўфи ўзининг бундан сўнгги яшаши каби умидсиз, йиғлоқи оҳанг билан аzon айтиб, мадраса ичидагиларни жимликка уннади. Чўзиб-чўзib айтилган бу аzon тингловчиларнинг дилларига оғир-оғир қуюлар эди.

Аzon тугаб, бирин-сирин хонақоҳга кира бошлаб, сафлар терилди.

Бир неча қайта ётиб, чўккалаб, туриб ўтирилди. Салом берилди. Фотиҳа ўқилди. Бир ҳори бола ўзининг кампирларники сингари мунгли товуши билан қуръон тиловат қилди. Яна фотиҳа ўқидилар. Фотиҳадан сўнг мударрис домла дуои холис учун яна қўй кўтаририди. Бунда бир неча вақтлардан бўён чиллашир бўлиб ётган аллақайси бойнинг касалига тангридан шифо тиланди ва энг охири имом минбарга чиқиб, хутба бошлади.

Хутбани тугатгач, хонақоҳни тўлдириб ўтирган муллаваччаларга қараб бир нутқ ирод қилди:

— Қўзичноқларим, эй фуқаронинг болалари!

Худо ўз каломида келтирибдики, подшоҳлар худонинг сояси деб. Подшоҳнинг ҳар бир бўйруғи фарзи айн. Гарчанд, подшоҳимиз ҳазратлари ғайридин бўлсалар ҳам, у жаноби баланд мартабали ҳазратларига астойдил, сидқи ижлос билан хизмат қилмоқлик ва осоишталик билан умргузаронлик қилиб, ҳар беш вақт намозда у ҳашматмаофнинг дуои жонларини қилмоқлик бизнинг вазифамизидир.

Ҳар кишига давлатни худои таолонинг ўзи беради. Бинобарин, боёнларни ҳурмат қилиш, модомики, уларнинг туз-намакларини еяр эканмиз, тузларига риоя қилиб, бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом деган каби ҳар бир амру фармонларига шикастлик билан қоим турмоқлик, аввал худо, дуввум подшо ҳазратлари, севвум биз каби устозларни хушнуд қилгай.

Мошининг ўзи ош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас, деб машойхлар кўп тўғри айтганлар. Мана, ўзингизга кўп равшан ва мубарродирки, Мингтепа қишлоғидан

аллақайси бир ҳабис, мурдор бир киши чиқиб даъвои эшонлик қилди. Ўз атрофига бир тўда оёқяланг муриду муҳлисларни йигиб ва аларга ажнабий дасисалар кўргузиб ва яна ранг-бараңг шайтанатлар барпо қилиб, унинг исмини каромат баён қилиб, бош кўтарди. У, жаноби кибриё назар оқпошшо ҳазратларига оқ бўлди. Қани, қўзичноқларим, оқибати нима бўлди?

Яна ҳам у жаноб оқпошшо биздай сартия рўй сиёҳ фуқароларини сийладилар. Бўлмаса, булут Фаргона жавонибини тўпга тутиб, ҳаммамизни ер билан яксон қилсалар, яна амру фармон, инону ихтиёр ўзларидан ёрди. Гарчи, у жанобнинг газаблари жунбушга келмади, биргина Мингтепа қишлоғини тўпга тутиш билан кифоят, бир неча юз юзи қароларни қирғинбарт қилиш билангина ниҳоят бердилар.

Қани, айтинг, қўзичноқларим, бу биздай фуқароларга марҳамат эмасми эди? Яна шукур қилмоқлик керакки, тепамизда соябон бўлиб турган бир неча меҳрибон боёнларимиз, пахтачи, заводчи ағниёларимиз бор эканлар. Ана шуларнинг илтимослари билан биз саломат қолдик.

Бинобарин, ҳар нафасда чин кўнгилдан аларга ва оқпошшо ҳазратларига хизматни хотирдан чиқармайлик.

Сиз қўзичноқларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи юзларингиз ёруқ бўлғай. Омин... — деди имом, узундан узоқ дуодан кейин, нутқини тамом қилди. Муллаваччалар хонақоҳдан аста-аста чиқиб, ҳужраларига кириб кетдилар.

Бу нутқ, Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришининг иккинчи ойида, подшоҳнинг жазо отрядлари тарафидан халқ ўртасида «осоишталик» жойлаштириб бўлгандан кейин сўзланган эди.

Вақтоки Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришлиари бостирилди, Дукчи Эшон ва унинг мурид-муҳлисларидан бир талай остирилди. Анжаннинг қулоч етмас чинорлари, қайрагочлари сизга гувоҳлик берсингларки, улар кишилар мурдасидан мева қилгандарми? Уларнинг таналарига гуноҳкорларни каноп тизимчалар билан боғлаб, устларидан қайноқ сув қуйиб, бўғиб ўлдирганларми? Даражатлар тилсиз. Улар бу қонли кечмишни билсалар, ҳам достонидан лолдирлар. Фақат тарих на тилсиз, на ёлғончи

шоҳиддир. У бўлганни айтади — бизлар, сўнгги бўғинларга.

Дукчи Эшоннинг бош кўтариши ҳеч қандай бир инқилобий гояга эга эмас эди. У фақат тактикасиз диний бир хуруждан иборат эди. Шундай бўлса ҳам, бундан чор Россияси ва маҳаллий майда буржуазия гоят чўчиған эди. Бинобарин, у чор Россиясининг жаҳонгирилик панжаси ва маҳаллий — янгидан ўсиб келаётган майда буржуазия аждарларининг чангалида бир чибин каби бўғилди.

Бу тарихий вуқуотнинг асл қимматини беришни муаррихларимизга қолдириб туриб, демократ сатирик шоир Завқийнинг Дукчи Эшон туғёнига қаратса ёзган бир кулги шеърини айнан кўчирамиз:

Ҳажви Игчи Эшон аз Завқий

Солдинг олам аҳлига кўп шўришу ғавғо, эшон.
Хайрият, тезроқ еди бошингни бу савдо, эшон.

Омиликдан кашфи жин еткурди бошлаб дорга,
Қилмас эрдинг ушбу иш бўлсанг эди мулло, эшон.

Саңга ким қўйган эди қилмоқ тариқат даъвосин,
Эй, шариат ҳукмидан оламда беларво эшон.

Хориқ одотингла ўтсиз ош пиширдинг томда,
Айлабон рангин «кароматларни» хўб барпо эшон.

Аҳли Фарғона тутар маҳшарда домонингни, бил.
Ушбу йил қилдинг зарар ҳар кимга минг тилло, эшон

Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора ҳалқ,
Ғўзани сен еб кесилди бўзчи енги, ё эшон.

Шуҳратингнинг офати ёлғиз ғасинта тегмади,
Балки сен офат бўлиб, қилдинг вабо пайдо, эшон.

Эй, касофатлик вужудинг наҳсидан Мингтепада
Хонавайрон бўлди бир минг манзилу маъно, эшон,

Қанча одам ўлдилар, кўп ҳалқ бўлдилар асир,
Шаръ ҳукми хунига зомин бўлиб сен, ҳо эшон.

Тутмаса Қодирқули мингбоши¹, гар осилмасанг,
Айлар эрдинг бу маҳалда Махдийлик даъво, эшон.

Ут югуртирдинг каромат деб қилиб бидъат ўчоқ.
Қилмади бу ишни ҳеч оламда бир тарсо, эшон.

Номуборак мақдаминг Мингтепани қилди ҳароб,
Гар қадам қўйсанг, чиқарғай, дудлар дарё, эшон.

Ҳам бошингга, ҳам... га тегди отган сопқонинг,
Марғ сан соҳиб хуруж ўлганга, эй расво эшон.

Ҳимматинг олий экан ушбу ғазотинг ажрига
Борсанг арзир тўхтамай дўзахга сен танҳо, эшон.

Ҳийлагар доголидай сирти бузуқ, сийрат совуқ:
Вир ҷўқиб икки қарайтурған олақарғо, эшон.

Мунча асбобу алойиқ қолди бошингдан сабил,
Қирғизу қипчоқ кетурған ҳадя ҳам савғо, эшон.

Ҳар иши бу шўриши Фарғонадан сўра сиҳон,
Завқий айтар жон чиқиб тарихдур, иғво, эшон.

Бу шеър шоир Убайдулла Завқийнинг ўз замонасида рўй берган тарихий галаёнга, диний таассубнинг ўринисиз ва ўз кучини ҳисобга олмай кучанишига аталган яхши шеърларнинг биридир.

Шоир бу йилларда ҳали ёш эди, нисбатан ижодий маҳорати ҳам бу «ҳуруж ва ғазот»ни таҳлил қила олишга етарли өмас эди.

Дукчи Эшон воқеасидан сўнг Фарғона ҳалқи ўртасига тушган кулфатлар, Мингтепа ва атрофдаги қишилоқларни «прямой наводкой» — рўпарама-рўпара тўпга тутилиши, буткул хонадонларни, қўргонларни ер билан яксон қилиниши, кўп-кўп одамларни қирғинга тутилиши, эшонга муҳлисликда айбланган кўп беайб кишиларнинг дорга тортилиши, ота-онасиз қолган етим-есирларнинг қишлоқма-қишлоқ бошпанга, овқат қидириб тентираб қолиши ва буларнинг устига чор Россияси амалдорлари тарафидан ҳалқ гарданига тўлаш мумкин бўлмаган даражада оғир ҳарбий жарима-

¹ Қодирқули мингбоши Андикон ҳукмдорларидан бўлиб, подшоҳ жазо отрядининг бошида турғанлардан бирисидир.

лар юкланиши, ёш шоир Завқийнинг асосий рухига қаттиқ таъсир қиласди. Ахир, бу йилларда Завқий бачкана маҳси тикувчи бир камбагал косиб эди, холос.

Шеърда Завқий аламзада халқининг бутун қалбидан чиқиб келган газабини бу «газот»га сабаб бўлган нодон, тадбирсиз, худпараст, маккор Дукчи Эшон устига ҳақли равишда юклайди.

Шуниси диққатга сазовордирки, «Дукчи Эшон» тўғрисида ўша замоннинг прогрессив демократ шоирларнинг кўплари ҳам салбий фикрдадирлар. Чунончи, Муқими ўзининг «Баччагар» деган машҳур сатирик шеърида:

Етқизиб тилсанг бандоғоқ, қорнидан чиқмас алиф
Саллани кўрган киши дер, «катта мулло, баччагар».

Шунча қўйининг пўрг цла пўстдумбасин ўғурлadi,
Тозалаб Мингтепасига қилди савғо баччагар.

Ҳеч кишини баччагар деб бўлмагай, то бул тирик,
Бундан ўзга баччагар йўқ, ўзи ташҳо баччагар.—

дейди. Ваҳоланки, Муқими ёзган бу ҳажви, Дукчи Эшон олағовуридан анча йиллар илгари эшонга берилган рўйирост характеристика эди. Бу икки шоирдан ташқари Муҳайир, Нисбатий, Улфат ва бошқалар эшонни мазах қилиб кўп шеър ёзганлар. Аммо тарихни яқдол бериё кўрсатишда Завқийнинг сатираси ҳаммасидан устундир.

Шу остирилганлар ичida, Мингтепа қишлоқлик пахтачи бой Умурзоқнинг корандаси бўлган диндор Маманиёз ҳам бор эди. Бошқалар қатори унинг чайласи ҳам тўп ҳалқумидан ўтган, озгина рўзгори таланган, оиласи пароканда кўчага ташланган эди.

Бирор паноҳ тополмаган, бошини қаерга уришни билмаган халқ топгани арава, топмагани яёв, шаҳардан шаҳарга ҳижрат қилмоқда, бориб етатурган, мўлжалсиз ҳижратни ихтиёр қилмоқда эди.

Шу муҳожирлардан бир гуруҳи Қўқон — Анжан йўлида, оиласидан ажралган бир етим, карвонидан ажралган бир бўта, чорвадан ажралган бир қўзичоқни ўзига әргаштириб олди.

Бу қиз Маманиёз аканинг қўнғир сочли арзандаси, қора кўзли қулуни, ўн ёшли қизи — Нетай эди.

Муҳожирлар Қўқонга кириб бордилар. Оталар ўғил-

ларини, оналар қизларини танимаган бир мусибат кунида, «эзгилик» учун етим боқмоқ әзгилик эмас, дедиларда, Нетайнин танимаган шаҳарнинг шоми ғарифонига, қон кўзларини ёшлатиб, қонли оқшомнинг қучогига ҳавола қилдилар.

Қўқон шўх ва мағрур эди.

Туркистоннинг бутун бойлари деярли бу ерда ўз бўлимларини очғанлар, расталар бўйлаб катта-катта магазинлар, банкалар, номерлар, пахта тозалаш заводлари, бойлар, бойваччалар, даллоллар, бариси ҳам юпун жонларни ўз комларига тортадилар.

Қўқон бир олтин гирдобки, унда рақобат кемалари сузади. Кичик қайиқлар гарқ бўлади, гирдобга тутилади.

Унинг тўлқинлари қирғоқлар ўпиб масканлар бузади, тўғаракларни ўз қалбига тўқади, улар чапак отата бўғилади. Гирдобнинг еми бўлади, токи унга ўтириб, бу гирдобга қармоқ солув мумкин бўлсин.

Нетай шу гирдобга тушган эди. У шундай бир улуг гирдоб олдида бир сариқ япроқ каби бемадор эди. У дармонсиз қулочларини ёзиб чапак отар эди.

Нетай узоқ тентиди, ўзининг нинни-нинни панжаларини «сахий»ларнинг меҳри, шафқатига қараб чўза қолди.

— Шум қиз,— деди бойваччалар.

Кўзларидан биттасини қисиб:

— Ҳали ўра,— деди байваччалар.

— Худо берсин,— дейди бойлар, дунё кўрганлар.

Нетай борарага, сиғинарга бир паноҳ тополмай, хуфтонгача тентиб юрди. Илиқ она қучогида эмас, камбағал отасининг увада, фақат шафқатли кўрпачаларида эмас, ёки тошбағирлиларнинг қучогида эмас, тошлар қучогида, дев каби зулмат, Туркистон бойларининг савдо маркази ва маркази ифтихори бўлган Қўқоннинг гишт кўпригида — кўприкнинг ўйловчилардан холи бир кунжиди — олтин гирдебнинг қаърида чарчоқ кўзларини юмди. Яёв юриб маддаланган кичик оёқларини қучоқлаб, маъсум уйқуга кетди.

У қўрқув билан шубҳа, туш билан уйғоқлик, тушуниш билан телбалик ўртасида ганграган эди.

Эрта билан уни тушунмаган бир тил билан уйғотдилар. У, кеча ётган ерида эмас, аллақандай бир ёт ерда эди. уни бир сариқ хотин силаб-сийпаб уйғотди. Нимага бунчалик юлатди — билмади. Етаклаб олиб бориб, торгина уйнинг бир бурчагида деворга қоқиб

қўйилган, жўмраги тагидан бўлган тунука қўмғончада ювинтириди. Иннайкейин, тагига сандалча қўйиб, баланд курсининг устида, шиша пиёлада сутланган чой, қора бўлса ҳам мазалиқ нон берди. «Ошай, ошай, қизимка, хорошая кизимка, маники кизимка...» деб гапиради. Нетай ундан бир мулоимлик, оналиқ ҳидини анқир, фақат жуда ҳам уқиб етмас эди. Лекин бу сариқ хотин унинг онаси эмас, фақат онасидай юпатар эди.

Нетай, янги онасига термилди, термилди-да, хўрлиги келиб йиғлай бошлади. Шу тобда, курсининг бир тарафида боятдан бери Нетайга мулоим-мулоим қараб, қўйиниб, қўллари билан «ошай, ошай» қилиб ўтирган мошкичири соқолли киши келди-да, бояги хотин билан икковлаб, Нетайни овута бошладилар, попуклар, қандлар бердилар.

Чойдан кейин, ҳалиги киши ўрнидан турди, қўпол этигини кийди, қоп-қора ёққа бўялиб кетган калта камзулини елкасига ташлади, жудаям эски шляпасини бошига илди, чўнтағидан кўк халтачада алланима олиб, қоғозга ўради-да, оғзига солиб, тутун чиқазди. Шунда Нетай, ўша кишининг ўчг қўлида атиги учта бармоқ борлигини кўриб, таажжубланди. Стол тагига олиб ўз бармоқларини санаб чиқди. Нетайни бешта-ку, нега бу кишининг бармоғи атиги учта.

Тагин бошмалдоқ билан қорамодги йўқ. Ўша киши тутунни ўраётганда жуда кўп уринди. Нетай бунга жуда ачинди. Бориб ўраб берай деб ўйлаган эди-ку, тагин уришиб бермасин, деб қўрқди. Мошкичири соқолли киши тикка турганича сариқ хотинга алланималарни гапиради, Нетайни кўрсатди. Иннайкейин чиқиб кетди.

Сариқ хотин Нетайга алланималарни гапирад, сочини силар эди. Нетай ҳам унча-мунча элакишиб куладар, баъзан ўз тили билан уни-буни кўрсатиб, сариқ хотинга саволлар берар эди. Улар чой ичиб бўлдилар. Сариқ хотин дастурхонни йиғишириб олди. Нетай ҳам стакан, қумғон (тунука чойнак)ларни йиғишириб, ёрдамлашган бўлди. Иннайкейин баланд гишт ўчоққа олов ёқиб сув исита башлади. Сув иссиқ бўла бошлагандан кейин тунука тогора келтириб, Нетайни ечинтириди. Нетай аввалига уялган эди, хотин уни қўймади, чўмилтириди. Жуда ҳам тоза қилиб, совунлар суртиб ювинтириди-да, тогорадан чиқариб артди, битта олачага Нетайни ўраб ўтқизиб қўйди. Иннайкейин соchlарини та-

ради ва қайчи олиб келиб, Нетайнинг жамалакларини қириқди. Шу ерга келганда Нетайнинг яна хўрлиги келиб йиғлай бошлади. «Эсизгина жамалаг-е!..» Қишлоқдаги ўртоқлари энди Нетайни кал қиз деб чақирадилар-да, аяси кўриб қолса, тоза уришади, эсизгина жамалаги... Сариқ хотин бунга яна алланималар деб, юпатиб, яна ўз билганини қилган эди. Нетай жамалагини ўйлаганда унинг «аза»си янги бўлар эди. Хотин чўмилиш, соч қирқиши тугагандан кейин, Нетайни каратотга ётқизиб, устига кўрпа ташлади. Нетай аввал ўксис-ўксис ётди-да, ухлаб қолди... Бу галги уйқу чинакам ҳордиқ олиш уйқуси эди.

Бу — Гани бойваччанинг Қўқондаги пахта тозалайдиган заводининг ишчиси Семённинг оиласи эди.

Семён Гани бойвачча заводининг жин машинасида йигирма етти сўм ойлик билан ишларди. Унинг уйланганига йигирма беш йиллаб вақт ўтган, орада икки болалари бўлган бўлса ҳам, ўлиб кетганлар, бу эр хотин бефарзанд, рўзгорлари фақир. Келимлари эса кундалик майшатни минг қийинчлилк билан қоплар эди. Бир ҳур Семённинг хотини ҳам заводда қоп ямаш учун ишга кирган бўлса ҳам, оёғига той пахта тушиб кетиб маъиб бўлган, ўшандан бўён тирикликтининг бутун оғирлиги Семённинг гарданига юклangan эди.

Ҳар куни Семён, эрта соат еттида ишга кетганча, кеч соат бирларда уйига қайтар эди. Кечаси гишт кўпrikning ғарб тарафидан ўтиб, бир бошига етганда, сой лабида бир шарпа сезди. Синчиклаб қаради, бир бурчакда бир қоралиққа йўлиқди. Шу қоралиққа қараб туришда махоркасини ўради. Гугурт чақиб чекди ва шу гугурт ёруғи билан қоралиққа қараб борди, тимирскиланди.

Бола!

Яна битта гугурт чақиб юзига термилди.

Гўдак бир қиз!

Уйготиб кўрди — уйғонмади. Семён бу боланинг — айниқса, ёшгина бу қиз боланинг бу ерга келиб қолиши тўғрисида узоққина фикрга толди. У, шу, гўдаккина борарга жой, сифинарга макон топмай, оч-наҳор, мушфиқ бир мураббийсиз ётган пайтда, боёнлар меҳмонхоналаридан кўтарилиган айш-ишрат яллаларини тинглагандай, ҳашаматли ресторонларнинг фаҳш ҳаволаридан сармоя жаранглари, сатангларнинг ишва ва нозлари қулоғига ўнагандай, бойваччалар чамани-

нинг гулдастларидан разолат ҳидларини ислагандай сесканди. Қизга бир ачиниш билан термилди, мушфиқ бир нигоҳ ташлади. Семёnda оталик ҳисси, болалари тириклигига, ўшаларга сақлаган ҳис, уларнинг ўлимлари билан ўлиб, кундан-кун унугилиб бормоқда бўлган, қадрдан ва лаззатли бир ҳиснинг қайтадан тирилгани сезилмоқда эди. Унда Нетайга қарши чинакам бир оталик туйғуси барпо бўлган эди. Қизни астагина кўтариб, уйига олиб борди.

Тун кечада эрини, шундайин «кутилмаган қадрли қўноқ» билан қайтганини кўрган хотини, аввалига эридан ранжиди. Рўзгорига ортиқча юк кўтариб келганидан эрини койиди. Бари бир улгайиб, катта бўлганда ҳам мусулмон боласи бўлганини айтиб, ҳеч қачон ўз болаларидай бўлмаслиги тўғрисида эрига уқтиromoқчи бўлди. Фақат Семённинг ўз фикрида қоимлиги хотинини бўшаштируди. Рус, мусулмонда гап йўқ, фақат уни тарбия қила билиш керак. «Ҳар тойча ҳам ўз сув ичган булогини мақтайди, агар биз буни тарбия қила олсак, ўз боламиздан ҳам зиёда бўлади», деб, хотинига қаноат ҳосил қўлдирди. Хотини («сариқ хотин») ҳам шу пайтдан бошлаб Нетайга чин оналик кўзи билан қараб, парвариш қила бошлаган эди.

Кимсасиз Нетай, янги онанинг қўлидан биринчи стакан чойни ичган кунидан бошлаб, янги бир мушфиқ оиласининг Наташаси бўлиб яшай бошлаган эди. Семён Наташани ўз қизи қилиб тарбия бера бошлади. Нетай ҳам тез орада янги ота-онанинг урф-одатларига кўнишиб кетди, илгари тил жиҳатидан бўлган англашилмовчиликлар аста-аста йўқолиб, ўртага аниқлик ва баҳам-жиҳатлик ўрнашиб бормоқда эди. Ёш ва дала ҳавосида етишган ниҳол зеҳни ҳар бир янгиликни ўзига тез қабул қиласди. Нетай ҳам тўққиз ойга бормасдан ўртacha даражада русча сўзлаша бошлаган эди. Уни дадаси Семён, Русско-туземное мактабга Наташа Семён қизи қилиб, киргизиб келди. У, мактабда ва уйда олган тарбиялари билан ўсисб бормоқда эди.

Орадан тўрт қовун пишиги ўтди, далалар тўрт гал чигит ютиб, тўрт гал пахталар гул очди. Ғани бойваччанинг заводида ҳам тўрт мавсум пахта қабул қилиниб, машиналар тўрт йилнинг тўрт зовталанган мавсумини ўтказди. Ғани бойваччанинг капиталига ҳам тўрт гал (ора-чораларидан ташқари), улгуржи-улгуржи даромадлар келиб қўшилди.

Нетай ҳам бу гал билан тўрт имтиҳон бериб, ибти-

доий мактабни битирди ва чинакам бир рус қизига айланди.

Орадан яна бир йилдан мўлроқ вақт ўтган. Нетай янги оиласа келиб кирган кунидан бошлаб ўтган бу салкам олти йил ичиди, Семён ҳам, онаси ҳам анчагина қариб қолганлар. Айниқса, Семён, машинанинг майдада бўллакларига учча ўткир кўз билан қараб, ишлай олмаганидан, бир гал машинанинг бир тароғини синдириб қўйиб, қирқ уч сўм штраф тўлаган, кундан-кунга дармонсизланиб, хўжайнилар олдидаги йигитликда тоғган обрўлари тубанлашиб кетмоқда ва уни бу кун бўлмаса, эрта заводдан ҳайдалиш ҳавфи қўрқитмоқда эди.

Бир куни ҳеч кутмаганда заводнинг тарозибони хотинининг туққани учун ақиқа қилиб бермоқчи бўлди. Мехмонлар орасида қари Семён ҳам майда-чуйда ишларга қарашиб турар, деб айтилган эди. Дарҳақиқат, у шундай улуғ тантананинг майда-чуйдаларига қарашиб берди. У бунинг муздига сийланди. Гани бойваччанинг кучери, хосул-хос йигити, ҳар ягринида киши ўтирадиган, чорпаҳил, кўкраги очиқ Полвон — ҳар учови оғилхонанинг бир тўрида ичдилар, едилар, бошлар қизиди... Ўтгандан, кеттандан гапиришдилар, гап Ҳунариб Дукчи Эшон воқеасига тақалди, бу тўғрида ҳамма ўз билгани, ўз кўргани «ажойиб»лардан сўзлади. Орада бўлган сўзларни кучер гоҳ русчага, гоҳ ўзбекчага таржима қилиб, бир гал Полвонга, бир гал Семёнга чаля-чулла тушунтириб ўтираси эди. Семён бу сийланишлардан анчагина қизиб қолганлигидан, сoddадиллик билан ўз қизи Наташанинг воқеасини ҳам айтиб солган эди... Семённинг бутун гапларига Полвон писанд қилмай қулоқ солар, аҳён-аҳёнда кучерга қараб:

— Бу хумсанг билан ўзинг тиллашмасанг, маники не панемай, ха-ха-ха... — деб қулиб қўяр эди. Семён ўз қизи воқеасини тугатгача, Полвон сал дик қулоқ бўлиб, тузатиниб ўтириди ва кучерга қараб:

— Бунингга айтиб қўй, ҳой номард, дегин, Полвон яқинда Тошкентга бора эмиси дегин, қайтиб келганида яна шунаقا бир ўтириш қиласмиш дегин. Полвон Тошкентга дегин, Аҳмад полвонга тараф бўлиб кетаётиди, дегин. Номард, худо дегин, омадини берса дегин, катта виёфат қилиб беради, дегин. Қани, номард, шу бўбайингга манинг гапимни ҳужжат қилиб кўр-чи,— деб кучерни қистаб қўяр эди...

Бу меҳмондорчиликдан уч ой ўтганда, бир куни

эрта билан Семёnnинг эшигини бир киши чақириб келди. Улар эшик очдилар. Келувчи дароз, ялангоч кўяракли, ориқ юз, қирра бурун, ботиқ кўзли, хаккари этикли, қўша-қўша беқасам тўйлар устидан икки-учта шоҳи белбогни устма-уст боғлаган бир йигит эди.

У Семён билан чала-чулпа русча сўзлашди. Натижа маълум бўлди. Бу йигит Тошкентдан келган эмиш, бир неча йилдан бўён ўз жияни бўлган Нетайни қидирар эмиш. Суриштириб юра-юра ўз жиянининг дарагини шу ердан олган эмиш, эндиликда шуни ўзи билан қайтариб олиб кетгани келган эмиш.

Семён энг аввалига бу гапни эламади-да, келувчи ни олдига солиб ҳайдади, ҳатто бу хабардан хотинини ҳам, Нетайни ҳам огоҳлантирумади. Фақат орадан уч кун ўтгандан кейин унга мусулмон қозисидан чақириқ қоғози келтирдилар.

Қўйоннинг ғишт кўпригидан эски шаҳарга тушиб кета беришда ўнг қўлда маҳобатли бир мадрасанинг дарвозасига йўлиқасиз. Бу мадраса вайронга тоқининг чап кунжидаги қари бир ўргимчак ўз тўрларини ёйган, яrim совуқ ҳаводан акашак қанотли пашшаларни тушиб олиб ем қиласди.

Кўчадан кечган карvonларнинг от, эшаклари туёғидан ўрлаган тўзонлар ўргимчак уяларини қоплаб, бир чипта қоп ҳолига келтирган.

Баҳор шабадалари мадрасанинг жиловхонасида тумтароқ билан айланиб, икки табақалик ўрик эшикни харсанг бўсағаларга келтириб уради. Гўё уни ёнғон чаққандай парчаламоқчи. Эшик ғажир-ғужирлари билан зорланади. Шабада яна тентакланади ва мадраса саҳнига киради-да, гир айланиб қирқлаб саналган ҳужраларнинг деразаларини чертади. Яна орқасига қайтади, тифизлик билан кўчага чиқиб кетмоқчи бўлади. Йўл-йўлакай ўргимчак тўрларига йўлиқади. Унинг ипларини узади. Бир эркинлик билан шўралаган ғишларни ерга олиб уради. Яна улуғвор илгарилаш билан кўча бўйлаб зир изгийди, қум аралашган қора тупроқни тўзонлатиб чопади.

Тоқининг ўргимчак уясидан тубанроқ бир ерида эски бир тунукага (патнис эканлиги таҳмин қилинади) «қозихона» деб ёзиб қўйилган.

Семён ана шу эшикдан кириб бориб, энг илгари қозихона мирзаларига йўлиқди, ундан атиги уч соат навбат кутиб, қозининг ўз ҳужрасига кира олди. Семённи, чехрасидан заг тегиб турган бир чол билан, Нетайга

тоғалик даъво қилувчи ва Семёndан илгарироқ келиб, қозининг пинжидаги мўлайиб ўтирувчи йигит қарши олган эди. Бояги чол Семёнга жой кўрсатди, у ўтириди. Битта тилмоч чақирдиларда, масалани тушунтира бошладилар. Шундайки: бир мусулмон қизини ҳалигача ҳеч кимга билдиримай сақлаб, ҳам уни чўқинтиргани учун, қизнинг исмими Наташа қўйиб, мусулмонларни ҳақорат қилгани учун, унинг тоғаси тарафидан Туркистон музофот губернаторига шикоят аризаси билан бирликда билдирибди. Генерал жаноблари ҳам Тошкентдаги кўп обрўйлик ағниёларнинг восита бўлганликларини назарда тутиб, бу даъво ишини тезлатмоқ ва мусулмон фуқароларининг осойишталикларига ва уларнинг барҳақ динларига халақит бертувчи бундай ҳодисани тезлик билан бартараф қилинмоғи ва Семён Антонович гарчанд ўрис бўлса ҳам, унга лойиқ жазо берилмоғини амр қилиб, ўзларининг баданд мартаба ва шонли буйруқларини, ғуломи ҳалқабагуш бўлган адъютантларига эълон қилибдирилар. Адъютант жаноблари ҳам бу фармони олийни бажо келтириб, Қўйон шаҳар қозисига ва пристав бошлиғига тазкира ёзибдириларким, ўша Семён қаерда бўлса-бўлсин ва унинг қўлидаги қиз қай ҳолда бўлса-бўлсин, зўрлик билан ўз шаръий тоғаси Самад Асад ўғлининг амнү амонига топширилсин деб ва яна қизнинг қочирилмоғи мумкин бўлмасин учун бу буйруқнинг қатъийлигини яна таъкид қилибдилар.

Семён генерал-губернатор орқали Қўйон қозиси ва приставларига келган бу буйруқнинг радди учун бир қатор жавоблар бермоқчи бўлган эди, қози унга қулоқ ҳам солмади, бир ишорат билан чақирилган уч йигит (қози городовойлари) Семёnnинг қўлтиғидан олиб, уйига жўнадилар. Орада бир соатлар ўтмай Нетайни, бу онний фалокатдан ҳангуга манг бўлган муштипар, кўзлалири йиги ва қўрқувдан олазарак бўлган шўрлик қизни келтирдилар. Унинг орқасидан Семён ва хотини боркучлари билан қизларининг мудофааси учун юлқишиган бўлсалар ҳам, йигитлар тарафидан рад қилинганлар, агар бундай тўполон қиладиган бўлсалар, қамалиш билан қўрқитилганлар.

Нетай қозихонага келган оннидаёт, тоға ўрнидан кушиш турраб, у билан кўришган бўлди. Йиғламсираб, межрибонлик қилган бўлди, дарров устидаги шоҳи чопонини ечиб, «жияни»ни номаҳрам кўзидан яширмоқ учун устига ташлади. Энди қози ҳужрасида чопон ёпинган

ва йигидан ўпкасини тутиб ола олмаган Нетай, голибият қозонган магрур Самад ва жаноби генерал-губернаторнинг амри олийларини бажариш билан боши кўкка етиб кетган қози — учовгина қолган эдилар. Қози аввалига Нетайга насиҳат қилди. Йигиси тўхтамагач, қўрқитиб дўқ урди. Иннайкейин «калимаи шаҳодат» арғ қилди, яъни ўзга диндаги кишининг мусулмон бўлмоғи учун айтилмоғи лозим бўлган аллақандай жуммаларни ўқиб, Нетайга ҳам буларни такрор қилмоқча қистар эди. Нетай илгари буларни ўқимоқдан бўйин товлади, зўрлай бергач, тили келмаса ҳам қозини таъқиб қилди. Қози Нетайни юпатди энг охирги мартаба, генерал-губернаторнинг фармонига илова ўлароқ тогасидан Нетайга, «калимаи тайиба» ва намоз, рўза рўкиларини ўргатишни, шу бугундан бошлаб Нетайни паранжи остига олмоғини тайин қилди. «Тоға» қозига муҳронга (гўё хизмат ҳақи) узатди-да, чиқиб кетдилар...

Семённинг оқибати нима бўлди — билмадик, фактат «дин бузувчи қиз ўғриси бўлгани учун» заводдан ҳайдалгани бутун Қўқонга довруқ бўлган эди. Наташа ҳеч танимagan «тоғаси»нинг орқасига, паранжи ёпинтириб, қўшиб юборилган эди. Нетай паранжига ўрганимдган, унинг ранжига кўнмаган, инжу каби мусаффо ёпчларини оқизиб, янги қафаснинг майда тўрлари орасидан, Қўқоннинг тарақ кўчалари билан хайрлашар ва икков бўлиб вокзалга чиқиб борар эдилар.

Нетай «тоға»сининг жуда бадавлат эканини Қўқондаёқ билган эди. Ҳар беш қадамга ҳам извощ ёллаш, қўзга кўринган мева-чеваларни ейилса-еийилмаса ола бериш, пласкартлик вагонга миниш пулдорларнинг иши эмасми? Мана энди Тошкент вокзали. «Тоға»си бунда ҳам жуда обрўли кишига ўхшайди. Бундаги извощчиларнинг ҳаммаси деярли буни танисалар керак. Нега бўлмасам ҳаммаси: «Бери кел, Самад!» — деб чақиради. Улар ҳеч нархини ҳам суриштирамай извощга тушибдилар. Извощчи тоғасининг «уий»ни биладими, қаерга ҳам деб сўрамади. Орада ярим соатлаб ўтар-ўтмас, Нетайлар тушган пар отли извощ ҳашпаматли бир бинонинг олдида тўхтади. «Бу бино тоғасининг уйими? — Йўқ». Агар тоғасининг уйи бўлса нега унинг тепасига зарҳалли хат билан «Лондон» ресторани деб ёзилган?

Балки тоғаси номерда турадигандир. Нетай бир-бираға зид бўлган бу фикрлар билан курашиб, «тоғаси»нинг орқасидан ўнлаб зиналарни босиб ичкари кирга-

нини ҳам билмай қолди. «Тоғаси» йўл-йўлакай, бир талай қалитларни тахтачадаги номерланган михчаларга осиб, қўриқлаб ўтирган бир семиз хотинга учрашдилар. У буларга бир илжайиб қаради-да, 16-номерли қалитни олиб берди. «Тоғаси» яна йўлловчи. Бир уйни очиб кирдилар. Қўлдаги кичкина тугунчаларни қўйдилар. Бу хонанинг ичи мебеллар, каравотлар, ҳавойи рўзгор асбоблари билан безатилган эди. Нетай янги, учинчи турмушнинг биринчи маскани бўлган бу уйнинг ҳар бир қозигигача шубҳа билан синчиклаб қарап эди.

«Тоға» Нетайга илжайиб қаради:

— Мана, сингил, уйга ҳам келдик. Бундан кейин бунда сиз турасиз.

Нетай, «тоғаси»нинг кўзларига савол назари билан қаради. Ва: «Сиз-чи?» — деб сўрашга ҳам улгура олмади. Тоға эшик тарафга қараб йўл олди ва:

— Қолган гапларни кейин гаплашамиз, мен ҳозир келаман, жиян,— деди-да, чиқиб йўқолди. Орадан чорак соатлар ўтди. Эшик очилди. «Тоғаси» яна бир семиз, қирқ ёшларга борган, қириқ соқол, ўсиқ мўйловли, чаплаш қошли бир киши, яна битта кампир хотинни бошлаб келди. Кампир кемшик, тишқоли суртилган тишли, бурушиқ оғизларини ирвайтириб кулди-да, бир «тоға»га, бир хўжайнинг қаради ва:

— Санама растадай, юзи — қизил олма, бўйи — суқсур, қоши қалдирғоч қаноти, бекамиқуст,— деди ва: — Кела қол, опанг бўйингдан гиргитон бўлсин,— деб Нетайни қучоқлаб кўриша бошлади. Хўжайнин бир қўли шимининг чўнтағида, бир қўли билан мўйловини қайириб тишлаб, «тоға»га қараб, чап кўзини қисди-да, кампирни Нетайнинг олдида қолдириб, ҳар икков ташқарига чиқиб кетдилар.

Кампир Нетайнинг ҳеч тушига ҳам кирмаган бойлар, бойваччалар, дюжина-дюжина атир-упалар, олтинлар, дутор-тамбурлар тўғрисида мақтаниб-мақтаниб сўзлар ва унинг елкасига қоқиб:

— Шундай ноз-неъматли кунларда энахонингни унутиб юбормагил, ўргилай Нетайхон,— деб, аллақандай «жаннатлар»дан ҳисса чиқармоқлигин тама қиласлар эди.

Нетай ундан на бир савол сўрар ва на бир саволга жавоб берар эди. Қўз ўнглари қоронғилашиб, ўзини тубсиз бир чуқурликнинг ёқасида, кучли арслоннинг қонли чангалида ҳис қилгандай бўлур эди. Орадан яна

бир неча соатлар ўтди. «Тоға»дан дарак йўқ. Нетай боядан бери жавраб ўтиргувчи «энакон»га жаҳл билан қаради ва:

— Тоғам қаёқдалар? — деб сўради. Кампир яна ял-тоқланиб, разилланиб, Нетайнинг қоши устига тўзғиб тушган қўнғир соchlарини ивишиқ бармоқлари билан тараб, орқасига ёзар ва:

— Оҳ, соддагина Нетайхонгинам-а, омон бўлсанг, бундай улуғ даргоҳда тоғаю хола, аммао амакидан кўли борми, гап сенинг лобарлигингда-ю, меҳмонларни ўзингга ағдариб ола билишингда,— деяр эди.

Нетай ўзининг ҳозирги ҳолига аста-секин тушуна бошлаган ва биринчи қайгу ёшлари ғарип кўзидан узилib, сарик бўёқли полга думалай бошлаган эди...

Нетай янги ошёнда маскан қурган куннинг эртасига Бухородай «улуг» бир ўлканинг «зилли сultonтони, ер юзидағи жами мўмин-мусулмонларнинг қўғирчоқ хоқони, амирулмўъминин, шаҳаншоҳи муслимин» Сайдид амир Олимхон ғозийнинг Тошкент вокзалига тушиш тантанаси бўлган эди.

Амирнинг ўзи бир тўда маҳрам, саркарда, амиро-умаролари билан қорнига олтindan «ло илоҳ...» ёзилган вагондан Тошкент вокзалига, Туркистон боёнлари ва саркардалари тарафидан солинган ишак пойандозга қадам қўйган эди. Шаҳарнинг бутун боёнлари, уламолари — зарёқа тўнли, тилла медалли почётний гражданинлари, боринг-чи, Шашқол домланинг «маҳтоввачча»ларигача, бир тарафда губернатор, полицмейстер, бир қанча рус савдогарлари, қозоқ аскарлари билан ҳаммалари ҳам ишнуз қилиб, пешвозга чиқсан эдилар.

Станцияда бир қур бутун расм-руслар бажарилди, ҳар ким ўз рутбасига қараб, олдинма-кетин амир Олининг саломатлиги учун нутқлар ирод қилди. Амир камоли виқор ва салобат билан станция платформасидан юриб, вокзал ичидан ўтиб, эшикка келганда, унинг поёқладами учун Тупроққўргондан шодлик замбараклари отилди.

Амир умаролари билан бир-бир босиб, илгаридан тайёрланган извошларга туша бошладилар. Энг илгари офицер ва парад бошлиқлари, музика, ундан кейин губернаторнинг аскари хоси, уларнинг орқасидан губернатор, амир, Сайдидраҳим ва Валихўжа эшон сингари мўътабар зотлар тушган извош ва уларнинг қўриқчилари... уларнинг орқасидан мартаба ва мансаблари-

га қараб орқада қолганлар. Улуғ издиҳом аста-аста Пиёнбозорга қараб юрмоқда эди.

Халқнинг оғзида юрган овозаларга қараганда, амир бугун Сайдидраҳим князнинг меҳмони эмиш, Сайдидраҳим ўз меҳмондорчилигини «Лондон» ресторанида ўтказар эмиш...

Ушбу сатрларни ёзувчи ўша меҳмондорчиликнинг маҳрами асрори бўллмаганидан, унда бўлғанларни эшитибгина ёзади. Сайдидраҳим ўз амирига бир муносаб тортиқ учун Нетайни илғаган экан. Бунинг учун номер хўжайини Қоракўзга икки минг сўм тўлаган экан, амир ҳам ўз муҳлиси Сайдидраҳимнинг бу «қуюқ» меҳмондорчилиги бадалига Бухоро қоракўлчилигининг бутун ишону ихтиёрини Сайдидраҳимга топширибди ва бунга ишорат ўлароқ, ўзининг олтин медали билан Сайдидраҳимнинг кўкрагини безабди...

* * *

Амир Петербургга ўтиб кета туриб, Тошкентда бир кечка қўнганига бу кеч баҳор икки йил таҳт тўлган эди. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх. У ҳар қандай баҳра ва ҳар қандай ташвишдан бехабар ишлар эди. Унда на сипоҳлик ва на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ ёппасига ҳукмрон, кўча бўйлаб ширали, фақат ачимсик бир ҳид анқирди.

Пойқовоқни босиб, Салорга қўйгувчи ариқ ҳам баъзida кечанинг уятидан, баъзida бу кеч бўлиб ўтган ваҳшат ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, бўғриқиб оқишида давом қиласидан эди. Ана худди шу кун вақт асрдан шоми ғаривонга оқиқан бир пайтда, Сайдидраҳим князнинг саман йўрга қўшилган извоши «Лондон» ноҳмерининг эшигидан аста йўргалаб ўтар эди. Ичкари тарафда эшигилмоқда бўлган бир тўда бадмост хушомадлар ичидан фигонли, фақат маҳзун бир ашула хотинлар овози билан, Фаргонга ялласига мослаб айтилар эди. Ундан Сайдидраҳим князнинг илғаб қолгани:

Тўзмайин мен бу аламга хору зор ўлдим нетай,
Очмайин бир гунча сўлган навбаҳор ўлдим нетай.

Ҳар бинафша сабз барги бирла хандон бу кеча,
Топталиб қолган хазондай бевиҷор ўлдим нетай.

Тиги мужгоним билан дилларни вайрон этмайин,
Марҳамат деб ҳар қилич тигин ўпор ўлдим нетай.

Билмайин андишани сарви қадим лол этдилар;
Ҳар қадамга маскану ҳар «дўст»га ёр ўлдим нетай.

Маймену, махмурмен: махмурлар маъшуқи мен,
Ҳар кумуш нохуннинг зарбига сетор ўлдим нетай...—

мисралари эди. Сайдраҳим улуғворлик билан жил-
майди ва ўз-ўзига:

— Ёввойи қиз кўнишиб қопти. Амир жанобларининг
олдиларида сал бўлмаса шарманда қилаёзган эди,—
деб гўнгирлаб қўйди ва ялт этиб кўкрагига қаради.
Уни, Сайдраҳимнинг оқпошшога қилган бир тўда
хизматлари эвазига келган медаллар билан бир қатор-
да, еттинчи ўринни амир Олимхон тарафидан берилган
ва устига «ло илоҳ...» ёзилган олтин медаль эгаллаган
эди.